

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Кінець XIX—
початок XX ст.

2

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Кінець ХІХ—
початок ХХ ст.

У ДВОХ КНИГАХ
Книга 2

За загальною
редакцією проф. О. Д. Гнідан

*Затверджено Міністерством
освіти і науки України*

Підручник
для студентів вищих
навчальних закладів

НБ НПУ

100073321

Київ
«ЛИБІДЬ»
2006

Автори:

д-р філол. наук, професор *О. Д. Гнідан*;
д-р філол. наук, професор *Г. Ф. Семенюк*;
канд. філол. наук, професор *Н. М. Гаєвська*;
канд. філол. наук *О. В. Гаєвська*;
д-р філол. наук, професор *М. І. Гнатюк*;
д-р філол. наук, професор *А. Б. Гуляк*;
д-р філол. наук, професор *Л. С. Дем'янівська*;
д-р філол. наук, професор *Ф. Ф. Кейда*;
ст. викладач *В. В. Коляда*;
канд. філол. наук, професор *М. В. Луцюк*;
канд. філол. наук, доцент *Г. І. Марчук*;
канд. філол. наук, доцент *Н. Д. Осмак*;
д-р філол. наук, професор *В. Ф. Погребенник*;
д-р філол. наук, професор *М. П. Ткачук*;
д-р філол. наук, професор *С. І. Хороб*;
канд. філол. наук, доцент *І. В. Хоцянівська*

Рецензенти:

д-р філол. наук, проф. *О. І. Денисюк*
(Львів. національний університет ім. І. Франка);
д-р філол. наук, проф. *В. І. Кузьменко*
(Київ. національний університет ім. Т. Шевченка)

Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист 14/18.2-447 від 12.03.2004)

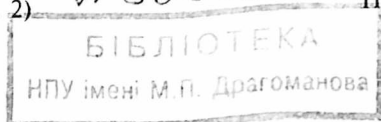
Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Редакція навчально-методичних видань
Головний редактор *В. М. Куценко*
Редактор *Н. А. Симоненко*

ISBN 966-06-0396-7
ISBN 966-06-0398-3 (Кн. 2)

22399
У-85399

© О. Д. Гнідан, Г. Ф. Семенюк,
Н. М. Гаєвська та ін., 2006

— На драбиняку!

— Гей-гей! — гукнув на всі груди кудись у поле, — одмикайте замки, одчиняйте брами, посланці з хуторів ідуть!»

Як це взагалі притаманне Васильченкові, його твір порушує не одну проблему. З повісті постає жагуче прагнення сільських інтелігентів поглибити свою освіту. Письменник поетизує ревних трудівників освітньої ниви, які працю в школі поєднують з громадською діяльністю, мріють піднести культуру рідного народу, зробити її доступною для всіх людей. Ця праця їх зовсім не обтяжує, а навпаки, приносить радість. Все ж молоді вчителі болісно переносять обмеженість своїх професійних знань, мріють про університетську освіту. Вони вірять у власні сили, у світле прийдешнє свого народу.

Повість хвилює читача своєю драматичною тональністю, зумовленою як трагічною долею ширшої ентузіастки аматорської сцени, вбитої жорстоким світом байдужості та лицемірства, фарисейства та облудності, так тією соціальною несправедливістю, що неприступними мурами відгородила сільських учителів од здобутків культури, не допускаючи їх у храм освіти й науки.

Весь лад, уся образність творів Васильченка викінчені в пісенному емоційному ключі, що єднає їх з тією настроєвістю, яка була властива «новій белетристиці», репрезентованій М. Коцюбинським, В. Стефаником, Марком Черемшиною, А. Тесленком, Грицьком Григоренком, Дніпровою Чайкою. Настроєвість прози Васильченка особливо виявляється в протиставленні двох світів — вимріяного, поетично прекрасного і буденного, потворного, жорстокого.

Новаторство Васильченка в розв'язанні традиційної теми полягає насамперед у новому підході до трактування образу народного інтелігента. На відміну від багатьох белетристів, які виступали в жанрі різдвяного, «святкового» оповідання, він акцентує на тому, що вимріяні ідеали життя для народу міцніші за спокуси сімейного благополуччя. Взагалі відблиск доби революційного передгроззя характеризує ідейний пафос усіх творів прозаїка з життя народного вчительства.

З теплотою і легким гумором про дітей. Васильченко завжди писав для дорослих, але його твори, потрапляючи в коло юних, ставали здобутками дитячої літератури. У його доробку — чимало справжніх перлин про долю сільської дитини, зокрема школяра. Використовуючи досвід І. Франка і Б. Грінченка, М. Коцюбинського й А. Тесленка, Васильченко створив справді класичне оповідання, призначене для юного читача. Теплота в окресленні образу дитини, увага до її внутрішнього світу, наснаження розповіді й описів

світлим гумористичними інтонаціями — такі характерні прикмети цих творів.

Уперше до образу сільського хлопчика-школяра Васильченко звернувся в оповіданні «Роман» (1910). Композиційно твір складається з шести малюнків, у кожному з яких розкрито ту чи іншу рису характеру семирічного Романа. Вже з перших сторінок ми симпатизуємо енергійному, непосидючому хлопцеві з сірими жвавими очима, руським волоссям на голові. «Поважної ходи Роман не знає поклич його — він підбіжить з підскоком, пошли куди — подасться так, що тільки пісок закурить. Коли сідає відпочити, то вже певно як не на паркан, то на гілляці. На одному місці стояти довго може тільки догори ногами» [1, 59].

Серцевиною твору є показ ставлення Романа до школи. Ще не будучи школярем, він під вікном класу навчився грамоти, не раз підправляв учнів.

З осені Роман теж стає школярем, з охотою береться до науки. Гумором пройняті ті епізоди твору, де показано безпосередність хлопця під час навчання. Звичайно, вільність у поведінці не може довго подобатися вчителю, однак ідейний сенс оповідання в головнішому, суттєвішому. Дуже скоро здібний хлопець відчув безпорадність в опануванні шкільної премудрості. Справа тут не в дрібному особистому конфлікті між учителькою й учнем, який не може вимовити оте злощасне «перепелята», а в глибокому суспільному антагонізмі між шовіністичною політикою царату й природним потягом людини вчитися рідною мовою. Так, у, здавалося б, звичайній історії звичайного сільського школяра письменник зумів помітити й майстерно передати складне протиріччя суспільної дійсності.

Популярності оповідання сприяла також майстерність у розкритті образу головного героя. Роман показаний у динаміці, дії, всі його вчинки психологічно обумовлені, мова його мальовнича, колоритна. Вже тут виразно окреслилися найголовніші риси таланту письменника — чарівна прозорість розповіді, в глибині якої пульсує щира схвильованість автора, вміння обіграти найхарактернішу деталь, надати художньому малюнку виняткової чіткості. Потрапивши в гнітючу атмосферу механічного незрозумілого зазубрювання, постійних прискіпок учительки, кмітливий малюк стає «болваном» — переполою, що завершила долю Романа-школяра, стала незрозуміла вимова змалечку зрозумілого слова.

Твори Васильченка про дітей, незважаючи на те, що йдеться в них, буває, й про важке, навіть трагічне, вражають світлою, життєствердною настроєвістю. У такому підході до зображення дійсності

виявлялися ідейно-естетичні погляди письменника. «Показуючи життя своїх персонажів, — писав він у мемуарах, — я вважаю за неприродне малювати їх, їхнє життя одними сумними фарбами» [4, 58].

Одним із найкращих творів Васильченка про будні й свята школярів, про той цікавий період у житті підлітків, коли вони вступають у пору першої юності, є оповідання «Циганка» (1911). Композиційно-сюжетним центром твору є образ Галі, жвавої, веселої дівчини, що ясною зорею пролинула на фоні гамірних шкільних днів, глибоко запавши в серце не одному старшокласникові. Через ставлення до новенької школярки з чорними очима, обрамленими довгими стрілчастими віями, розкриваються образи багатьох її ровесників, адже ж саме вона, «Циганка», внесла бентежне сум'яття в колись дружній гурт. Письменник цнотливо простежує за першими сердечними поривами Галі й Грицька, з тонким художньо-педагогічним тактом здійснює психологічні «розкопки» в юних душах.

Зміст твору, проте, далеко ширший за історію Галі й Грицька. Перед читачем проходить низка картин безжурного буття школярів. Навчання в класі, прогулянки до осіннього гаю, веселий гамір на ковзанці чи засніженій гірці, виконання домашніх завдань, спільне життя на приватній квартирі — кожен з цих епізодів виписаний з тонкою спостережливістю. Письменник уміє помітити й правдиво передати ті деталі й штрихи в характері, поведінці дітей, що вказують на їх вікові, індивідуальні особливості.

Твір викликає також інтерес показом духовного змужніння школярів. Воно відбувається під впливом різних чинників (деякі з них, як, скажімо, схвильоване читання Шевченкової поеми, відтворені, справді, майстерно) протягом тривалого часу. Тому й не здається чимось несподіваним, що недавні бешкетники, закінчуючи школу, бачать себе вже у новому житті. Поеднання щирого ліризму з лукавим гумором надає розповіді неповторного тембру.

В своїх оповіданнях Васильченко завжди звертає увагу на щирість, природність дій, вчинків дітей, на чистоту й шляхетність їхніх помислів, бажань, поривань. Людяний світ дитячої душі виступає в письменника своєрідним критерієм в оцінці відповідних життєвих явищ. Тому так вражає той гострий соціально-психологічний контраст між душевністю дітей і гнітючими умовами їхнього існування, зображений в оповіданні «До щ» (1912).

Протиприродно, щоб дитина думала тільки про шматок хліба. А трійко малюків наймички ніяк не можуть дочекатися з роботи матері. Тим хлібом, що їм залишила ненька, вони вже й поснідали, пообідали, а вечір ніяк не наближається. Етюд вражає композиційною

довершеністю. В ньому чітко виділяються три картини — короткочасний грозовий дощ, припиняє у землянці виснажені діти, голодне виглядання проїжджаючих шляхом, об'єднані єдиним задумом, поетичним ритмом. Доля дітей особливо чітко — за контрастом — відтінюється пейзажними описами.

Весь твір сприймається читачем як щире вболівання письменника-демократа за знедолене дитинство. Авторська схвильованість майстерно передана за допомогою виразних портретних штрихів, природності мовної характеристики, недвозначністю громадянської оцінки суспільного явища. З цього погляду оповідання «Дощ» близьке до аналогічних творів Б. Грінченка («Сестриця Галя»), М. Коцюбинського («Маленький грішник»).

Як відомо, спроби психологічного опрацювання традиційних тем помітні вже у Марка Вовчка та Панаса Мирного, проте заглиблення у внутрішній світ героїв, показ дійсності крізь призму їхнього сприймання стає визначальним прийомом для прозаїків початку XX ст., які намагаються передати найтонші резонанси внутрішніх переживань персонажа. А звідси — й акцентування уваги на якійсь характерній ситуації, на стан душі в певний момент.

Герої оповідань «Свекор» (1911) та «Басурмен» (1919) наділені характерними рисами селянської малечі. Це спостережливі, кмітливі хлопчак, один з яких любить розсудливо «старувати», а другий сперечатися з матір'ю, хоч обидва вони в усьому залишаються дітьми. Новелістові вдалося переконливо розкрити ту сторону дитячої психіки, яка характеризується органічним поєднанням реальних вражень, спостережень із дивовижним світом вигадки. Тонко переплітаючи авторську мову з роздумами хлопчика, письменник уводить читача в розмаїтий світ дитячих мрій, тонко передає блискучі зміни в настроях дитини.

З новел Васильченка постає картина життя українського села початку XX ст., його соціально-політичне пробудження, визрівання в народних масах волі до боротьби за оновлення життя.

Чимало творів просякнуті протестом проти переслідувань царською владою народних учителів. З оповідань «Вова», «Над Россю», «Чарівний Млин», «Вечеря», «З самого початку», «Гріх» постає галерея образів народних учителів дореволюційного часу. Один з них прибитий безправним, злиденним життям відмовляється від благородних мрій та ідеалів, без надії на краще майбутнє, морально опускається, мириться з долею. Такий учитель Антін Вова («Вова»), що «жадав всього прекрасного, чесного», але, не зумівши перебороти труднощів, з розпачу пристав до товариства п'яниць — писаря та урядника.

Воблий («Над Россю») вислужується перед начальством, дбає лише про свій добробут. Цим людям письменник протиставляє чесних, благородних учителів, які над усе ставлять служіння народові, захист його інтересів. Таким є головний герой оповідання «Над Россю» Райко. «...Було — кого громада посилає до губернатора — Райка; хто свариться з посередником або з приставом — Райко... Або, пам'ятаєш, якого наробив ти колись тарараму, коли виїздила екекція в Григорівку» [1, 146] — згадує про діяльність Райка його давній знайомий. Ніякі утиски не змусили Райка стати на шлях прислужування начальству.

З любов'ю змальовано образ молодого вчителя Ярошенка в оповіданні «Чарівний млин». Батьюшка хотів би приборкати волелюбного юнака, одруживши його з своєю дочкою, зробити з нього такого ж сіяча темноти, як він сам. Але постійні переслідування, доноси батьюшки не зламали молодого вчителя. Лише одного разу, в хвилину душевної слабкості, майнула перед ним спокуслива думка:

«Скорися батьюшці, попали мужицькі книжки, викинь з голови все те, про що марив самотніми ночами — будеш найшасливіший з усіх учителів у повіті. Будеш мати тестя благочинного. А у його коні — як змії, у його фаєтони, у його буде тобі царство й панство» [1, 195].

Та в цю мить до вчителя донеслися чисті голоси школярів, він відчув, що довіку буде вірним другом школи, дітей.

Як учитель і громадянин, Васильченко вболівав за культуру українського народу, за його мову, що зазнавали переслідувань чиновників. «Вільне, творче слово — це душа кожного народу», — вважав письменник. В Україні «забите було слово — і край лежав сотні років мертвою цеглиною» [4, 82].

З сумом згадував митець про страшні часи, коли доводилося йти до українського слова «заказаними тернистими шляхами», коли рідне слово «не тільки не пускали в школу, але виганяли з ужитку і казали, що «украинского языка нет, не было и быть не может»; часи зневір'я, коли «слабодухі з наших рядів махали рукою й казали: «нічого з цього не вийде», коли ми не надіялися бачити за свого життя рідної школи» [4, 83].

У творах Васильченка національно-мовне питання посідало чільне місце. Письменник вірив у підростаюче покоління і все свідоме життя заохочував своїх учнів і читачів вивчати рідне слово, леліяти його, щоб «усім гуртом підняти його на височінь» [там само]. Твори письменника («Басурмен», «Увечері», «Свекор», «Дома», «Мороз», «Роман», «Королівна», «Пананок», «Циганка») і нині виконують цю важливу місію.

У змалюванні дитячих персонажів письменник виявив багато теплоти і спостережливості, його маленькі герої допитливі, наполегливі, життєрадісні, тому привабливі. Характерною рисою таланту Васильченка, що надає його творам особливої чарівності, є поетизація звичайного, повсякденного життя. В новелі «Свекор» центральним персонажем є малий хлопчик Василько, що любить «старувати». Він так входить в роль дорослого, що не помічає жартів батьків, серйозно приймаючи їхню пропозицію одружитись. Уся новела — то жива сценка, овіяна своєрідною поезією родинного життя. Живий образ пустотливого хлопчика Семена виступає в новелі «Басурмен»; тонко розкрито тут своєрідне поєднання фантастики і дійсності, характерне для уявлень дитини раннього віку. Маленьким героям Васильченка властиве здорове життєсприймання, вони виявляють здатність до рішучих дій. Дівчинка Устина з новели «Волошки» не мириться з моральним падінням близьких їй людей. Переживши першу болючу драму, що «несподіваною бурею пролетіла по дитячій душі», йде з дому шукати кращого життя.

Цікаве вирішення підліткової проблеми спостерігаємо в повісті «Циганка», в якій на фоні шкільного життя розгортаються взаємини головних персонажів твору — сина залізничного сторожа, найздібнішого учня Грицька та дівчинки Галі, котру за смугляве личко та темні коси прозвали «Циганкою». З розвитком сюжету тема дитинства в творі «Циганка» переростає в тему формування молодого покоління. Діти підростають, дорослішають; міцніють їхні почуття, стають серйознішими інтереси і прагнення; глобальними бачаться плани на майбутнє; стає усвідомлено-глибшою підготовка до реалізації своєї заповітної мети — людського щастя. «Новий чарівний світ, світ героїв, страждання за ідею, за правду починав розкриватися перед їхніми очима й вабив своєю могутньою красою... А в грудях тремтіло, замирало бажання сміливо вступити у той і жагучий, і страшний, і непереможно привабливий, прекрасний світ...» [1, 181] — так завершує письменник розповідь про кінець дитинства і початок юності своїх героїв, сповнених життєствердної сили, готових до нового життя.

Нове життя — нового прагне слова. Пореволюційна творчість. Українське письменство початку XX ст., продовжуючи художні традиції попередньої доби, досягло ідейно-художнього рівня багатьох західно-європейських і російської літератур. У статтях, оглядах, навіть у рецензіях на окремі літературні твори, стали порушуватися теоретичні питання про творчий метод, стиль і